

AS ZONAS DE CONTACTO DAS DIFERENTES LINGUAS DA PENÍNSULA IBÉRICA CONTACT ZONES AMONG THE DIFFERENT LANGUAGES IN THE IBERIAN PENINSULA

GIMENO, Esther; PACHECO, Marta; FERNANDES, Ângela 2021. *Iberian and Translation Studies: Literary Contact Zones*. Liverpool: Liverpool University Press. 374 páx. ISBN: 978-1-80085-690-5.

[Recibido 09/05/22; aceptado 12/12/22]

1. Introducción

Esther Gimeno Ugalde é doutora en estudos hispánicos e cataláns pola Universidade de Viena. Entre os seus intereses atópase a investigación cultural, de transferencia e de recepción das linguas da Península Ibérica. Marta Pacheco Pinto é doutora en historia da tradución e profesora na Universidade de Lisboa, o seu campo de investigación principal é a historia da tradución en Portugal. Ângela Fernandes é profesora asociada no departamento de literaturas romances na Universidade de Lisboa, as súas investigacións céntranse nas literaturas ibéricas e a súa recepción en Europa e Latinoamérica.

Na presente recensión, analizamos un volume que recolle unha serie de estudos sobre a tradución na Península Ibérica como zona de contacto. A obra colectiva contén dezaseis capítulos redactados exclusivamente en inglés, os cales esbozan a realidade nas diferentes zonas de contacto da Península Ibérica, centrándose en diferentes xéneros literarios. Nestes capítulos, ofrécesenos tanto as diferentes mostras de zona de contacto entre as linguas, como os condicionantes e distintas variacións que se experimentaron ao longo dos anos.

Para comezar, resulta imprescindible esclarecer o concepto de «zona de contacto» ou *contact zone*. De acordo con Mary Louise Pratt, unha zona de contacto é un espazo onde as culturas se atopan, chocan e loitan entre si, frecuentemente nun entorno de relacións de poder extremadamente asimétricas. Nas súas palabras: «social spaces where cultures meet, clash and grapple with each other, often in contexts of highly asymmetrical relations of power» (Pratt, 1991, p. 34).

2. Recensión

Esther Gimeno Ugalde comeza a monografía analizando un corpus de 38 novelas catalás traducidas ao portugués, estas novelas foron producidas entre o 2000 e o 2019. Esta análise resulta crucial, xa que expón o rol do español como lingua intermediaria. Porén, en lugar de exercer de *useful intermediary*, son moitas as ocasións nas que o español invisibiliza a lingua catalá na tradución ao portugués, un exemplo claro son as traducións dos títulos das novelas, como se pode ver na Táboa 1.2, na páxina 40 desta monografía. O español

como lingua ponte non preserva gran parte do fondo catalá, e isto deriva nunha tradución ao portugués alterada, na que se omiten referencias a lingua vernácula. Para evitar estas carencias, Gimeno recomenda a tradución directa catalán-portugués, aínda que esta sexa pouco frecuente. Cabe destacar, nesta liña *A Filha Estrangeira (The Foreign Daughter)* de El Hachmi.

Por outra banda, o profesor e lingüista Pere Comellas Casanova ofrece unha análise da tradución da literatura catalá para adultos. A súa investigación parte da base de datos do Institut Ramon Llull e conclúe que a mellor maneira de internacionalizar e difundir a literatura catalá e mediante a tradución ao español. Por tanto, Comellas fai referencia ao Modelo Gravitacional estudado por Gile, Sapiro, Heilbron, entre outros. Segundo este modelo, o español sería a lingua central, e o catalán a periférica e, por tanto, invisibilizada, que precisa de tradución á lingua central para conseguir facerse oco no mercado internacional.

O investigador Isaac Lourido tamén se centra na comparativa entre linguas «periféricas» e «centrais» e aborda o traslado da poesía galega ao castelán. Por suposto, as expectativas desta tradución consisten nunha maior internacionalización da lingua galega, pero a realidade é que o galego adopta un segundo plano, xa que a súa poesía acaba por confundirse cun maior repertorio de literatura española. De feito, a poesía que se adoita traducir ao español non trata de temas culturais característicos da lingua vernácula, senón que se procura unha poesía máis «neutra» que se poida mimetizar e encaixar no panorama castelán. Nas súas verbas: «Spanish literature would preferentially translate authors and works that can be more easily integrated into its repertoire.» (Lourido, 2021, p. 131).

Rita Bueno Maia analiza as traducións das novelas picarescas dende o século XVII ata o XIX. Tras considerar un extenso corpus de obras en español, francés e portugués, é quen de afirmar que a novela picaresca caracterízase por ser unha tradución ecléctica. As novelas orixinais están compostas por distintas linguas, e constitúen un produto inzado de riqueza lingüística, non hai máis que ver que o narrador fala nunha lingua, mentres que os personaxes noutras, moitas veces segundo o status social. Porén, ao traduciren estas novelas a diferentes idiomas, óptase por borrar todo rastro das linguas periféricas, finxindo que a novela está escrita na súa totalidade na mesma lingua. En palabras de Bueno, isto supón un fenómeno de heteroglosia. Unha vez máis, faise evidente que as zonas de contacto da Península Ibérica ocúltanse aos ollos do receptor estranxeiro.

Elizabete Manterola Agirrezabalaga tamén analiza o heterolingüismo e apunta que a obra *Soinujolearen semea* de Atxaga é un exemplo claro, xa que o autor emprega unha lingua ou outra por motivos concretos. Afortunadamente, as diferentes linguas mantéñense nas múltiples adaptacións da obra, a excepción da versión cinematográfica, na que a variedade lingüística vese reducida. Un factor determinante na conservación das linguas nas adaptacións da obra é o feito de que Atxaga colaborou na tradución ao español.

Por outra banda, Antonio Sáez Delgado afonda na recepción irregular de Pessoa en España. Ao longo do capítulo «The Spanish Translations of Fernando Pessoa in the First Francoism: Ideological and Aesthetic Factors», observamos a clara limitación ao acceso á cultura que veu da man da ditadura. É dicir, era evidente que despois da guerra a conexión entre a literatura portuguesa e española era unha realidade. Deste xeito, Pessoa fixérase un oco no noso mercado grazas aos seus contactos con personalidades españolas notables coma Adriano del Valle ou Gerardo Diego. Porén, a súa colaboración viuse altamente prexudicada polo réxime, tendo que optar por un trato discreto. Non obstante, esta unión internacional é unha proba máis da existencia da zona de contacto España-Portugal e unha mostra da loita por visibilizar o diálogo cultural nun entorno de censura.

Pessoa tamén é o eixo da investigadora Sara Rodrigues de Sousa. No seu capítulo analiza a tradución ao español da obra «Lisbon- What Tourists Should See». Esta tradución supón un reto, xa que se trata dunha persoa mexicana adaptando un traballo escrito en inglés por un autor portugués que pretendía atraer a atención dun público británico, partindo da premisa de que o público español xa estaba familiarizado con Lisboa. É dicir, trátase dunha persoa que se aventura nunha zona de contacto que non é a súa. Porén, aínda que o autor non o planificase deste xeito, a tradución termina por crear unha nova zona de contacto entre España e Portugal e colabora co propósito inicial da guía, estender o recoñecemento de Portugal máis alá das súas fronteiras.

Maria Dasca Batalla examina as traducións de *La Familia de Pascual Duarte* ao portugués, catalá, galego e éuscaro; estas traducións poñen en evidencia a rede de contacto existente entre as diferentes linguas da Península Ibérica, da que Cela forma parte. De feito, este autor colaborou nas iniciativas Papeles de Son Armadans e Alfaguara, no seu propósito de facer circular libros en máis idiomas que o español. Traducir unha obra de prestixio como *La Familia de Pascual Duarte* axuda a consolidar a literatura das demais linguas, outorgándolles autonomía. Se ben é certo que a tradución ao portugués só foi posible debido ao *rapprochement* entre os dous réximes ditatoriais. Todas as traducións foron reeditadas co paso dos anos, xa fose coma iniciativa institucional ou para conmemorar o Nobel de Cela.

Continuando cos vínculos entre os dous países da Península Ibérica, Isabel Araújo Branco presta atención ás revistas portuguesas *Minotauro* e *Confluências*, especializadas na literatura española no século XXI. O propósito principal de ambas as dúas é dar a coñecer a literatura española en Portugal. Polo tanto, «a fronteira luso-espanhola deixou de ser un muro de separación entre Estados e entre imagináries colectivos de identidade exclusivista» (Araújo, 2021, p. 283). O aumento do interese mutuo reflectiuse en diferentes aspectos como o aumento do turismo entre ambos países.

Nesta liña, José Pedro Sousa e Andresa Fresta Marques estudan a relación entre España e Portugal mediante a análise do teatro nos séculos XVI, XVII e XVIII. Así pois, conclúen que a influencia española no teatro portugués mantívose durante estes tres séculos. Porén, a mediados do século XVIII optouse por traducir as obras españolas

ao portugués, en lugar de mantelas na lingua orixinal como se adoitaba facer. O xénero predominante era a farsa breve de autoría descoñecida e, en moitas ocasións, non se publicaba. Polo tanto, esta zona de contacto mantíñase na periferia de ambos sistemas literarios. Afortunadamente, hoxe en día son froito de análise por parte de académicos e investigadores, pois conforman unha sección dos estudos ibéricos. De feito, ao analizarmos as traducións do español ao portugués, vemos como na versión portuguesa desaparecen estereotipos da obra orixinal española en contra dos portugueses e viceversa, un traballo de domesticación por parte dos tradutores e tradutoras. Estes fenómenos son visibles comparando as dúas versións de *Entremez do Pinalvo* ou o *Entremez do Soldado*.

En relación co teatro, Enric Gallén e Miquel Gibert prestan atención ao teatro en catalán, cuxa modernización comezou a finais do século XIX grazas a figuras de renome coma Àngel Guimerà. Cómpre salientar a situación de diglosia na que se atopa este teatro, no período anterior á súa modernización. Con esforzos, figuras coma Guimerà e Ruiseñol fixéronse oco nos teatros madrileños, e a zona de contacto era tal, que ata houbo obras cuxo argumento era practicamente idéntico e incluso se escoitaron voces protestando por plaxio. Falamos en concreto da situación entre *Misteri de Dolor* de Adrià Gual e *La Malquerida*, de Jacinto Benavente. Este feito pon en evidencia a importancia que adquiriu o teatro catalán no ámbito madrileño a comezos do século XX. De feito, en plena guerra civil, houbo obras de Casona e Sender traducidas ao catalán. Aínda que desgraciadamente esta zona de contacto veuse interrompida pola guerra e o réxime franquista, e non se recuperou ata a chegada da democracia.

Ângela Fernandes tamén analiza as zonas de contacto ibéricas en relación co teatro, prestando especial atención a revista portuguesa *Livrinhos de Teatro*. O autor español máis representado na revista é, sen dúbida, Juan Mayorga. De feito, a tradución da súa obra *Últimas palabras de Copito de Nieve* resulta especialmente curiosa, xa que na versión portuguesa dirixida por Jorge Silva Melo titulouse *Últimas Palavras do Gorila Albino*, cambiando o nome do gorila pola descrición do mesmo. Evidentemente, esta adaptación ten en mente que o público portugués non recoñecería ao gorila polo nome. Porén, nunha tradución anterior de António Gonçalves, o título era *Últimas Palavras de Floquet de Neu*, amosando o nome do gorila en catalán. O tradutor explicou que os cataláns eran responsables do «segundo nacemento» do gorila, polo que manter o nome nesta lingua era o correcto. Nesta liña, é quen de introducir o catalán nunha zona de contacto aparentemente limitada ao español e portugués.

3. Conclusións

As zonas de contacto sempre existiron na Península Ibérica. Porén, foron, e seguen sendo, moitas as dificultades que atopan as linguas «periféricas» para conseguir un oco no mercado internacional. Nesta liña, aínda que as traducións son unha forma de visibilizalas, ás veces as traducións indirectas terminan invisibilizando a lingua en cuestión, é dicir, no caso das linguas cooficiais de España, os seus autores inclúense na categoría «literatura española»; ignorando por completo a zona de contacto ou a cultura e tradición detrás da lingua na que escriben. Canto máis periférica sexa a cultura, máis complicado lle resultará facerse un oco no mercado internacional. De feito, por motivos históricos e políticos, o

catalán sempre tivo máis zonas de contacto e un maior recoñecemento que o resto das linguas.

Cómpre salientar as distintas zonas de contacto que se deron ao longo da historia, especialmente no caso do teatro. Porén, son poucas as traducións directas entre as linguas cooficiais e o portugués. Malia diversos esforzos e iniciativas, a realidade é que España, a ollos internacionais, segue parecendo un país monolingüe co español como lingua central. Malia se atoparen próximos, España e Portugal carecen de zona de contacto, de feito, hai máis traducións ao inglés ca entre as linguas da Península.

Así pois, a monografía *Iberian and Translation Studies: Literary Contact Zones* ilustra as dificultades coas que se foron atopando as distintas producións literarias dentro da Península para converxer e gozar dun espazo propio, cedendo moitas veces ante o filtro do sistema literario castelán. Isto non fai máis que reflectir a necesidade de fomentar políticas de tradución directas e multiculturais que se centren en visibilizar as linguas minorizadas e colaboren na promoción das zonas de contacto entre elas e con Portugal.

Cristina Ascensión López Canabal

Universidade de Vigo

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8931-2611>

Clopezcanabal@gmail.com

Referencias bibliográficas

Pratt, Mary Louise 1991. «Arts of the Contact Zone». *Profession*, pp. 33–40.
<http://www.jstor.org/stable/25595469>